

ВУЧЭБНЫ ДАПАМОЖНІК НОВАГА ПАКАЛЕННЯ ПА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Рэзюмэ

У артыкуле прапануецца канцэпцыя комплекснага вучэбнага дапаможніка новага пакалення па дысцыпліне “Сучасная беларуская літаратурная мова”. Абгрунтоўваецца структура дапаможніка, паслядоўнасць раздзелаў і характарызуецца іх зместавае напаяўненне.

Summary

The paper sets forth the concept of a new generation comprehensive textbook on the subject «Contemporary Belarussian Language». The organisational structure of the textbook as well as the order and contents of the chapters are substantiated.

Беларуская мова валодае афіцыйным статусам дзяржаўнай мовы ў Рэспубліцы Беларусь і з’яўляецца роднай для прадстаўнікоў тытульнай нацыі. Яна выкарыстоўваецца ў паўсядзённым жыцці, у сферы справаводства, адукацыі, літаратуры, палітыкі і мае выключнае значэнне для далейшага захавання нацыянальнай культуры.

Дысцыпліна “Сучасная беларуская літаратурная мова” лічыцца асноўнай сярод курсаў, што вывучаюцца на філалагічных факультэтах вышэйшых навучальных устаноў нашай краіны. Агульнавядома, што эфектыўнасць любога навучання (у тым ліку і навучання беларускай мове) абумоўлена цэлым шэрагам фактараў (правільна выбраны метады або прыём навучання, улік псіхалагічных асаблівасцей пэўнай узроставай аўдыторыі навучэнцаў, падыходы да выкладу матэрыялу і інш.). Як бачыцца, вучэбная кніга па беларускай мове павінна забяспечваць рэальную магчымасць засваення патрэбнага аб’ёму тэарэтычных звестак па мове і практычнага авалодання найважнейшымі функцыямі мовы – камунікатыўнай, кагнітыўнай, інфармацыйнай. Таму стварэнне адзінай мадэлі лінгвістычнага дапаможніка, які б улічыў усе патрабаванні да вучэбнай літаратуры падобнага тыпу, ва ўмовах пашырэння кампетэнтнаснага падыходу з’яўляецца важным і актуальным.

Аўтарскім калектывам выкладчыкаў кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка распрацавана канцэпцыя вучэбнага дапаможніка новага пакалення па сучаснай беларускай літаратурнай мове, які адрасаваны будучым спецыялістам у галіне філалогіі. Аўтары паставілі перад сабой задачу максімальна поўна апісаць актуальны стан і асаблівасці функцыянавання беларускай мовы. Пры гэтым акцэнт зроблены на тых палажэннях і тэорыях, якія надзейна замацаваліся ў айчыннай лінгвістыцы, пацверджаны адпаведным фактычным матэрыялам і маюць

агульнапрынятыя навуковыя падставы. Аднак ва ўмовах сучаснага інфармацыйнага грамадства важна было прадставіць таксама і альтэрнатыўныя падыходы да разумення і вывучэння моўных фактаў. Гэта дазволіла выкласці асноўныя сутнасныя характарыстыкі мовы комплексна і шматаспектна.

Агульная канцэпцыя і структура кнігі апрабаваны на працягу многіх гадоў у практыцы выкладання беларускай мовы на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Аўтарамі ўлічаны вопыт стварэння папярэдніх пакаленняў падручнікаў па беларускай мове, напісаных выкладчыкамі БДПУ [4 – 6, 11], а таксама вучэбных дапаможнікаў, падрыхтаваных калектывамі вучоных іншых універсітэтаў Беларусі (БДУ, БрДУ, ВДУ, ГДУ, ГрДУ, МагДУ) [напр.: 1 – 3, 7 – 10].

Разам з тым кніга істотна адрозніваецца ад іншых падобных выданняў.

1. У аснову апісання беларускай мовы пакладзены *прынцып сістэмнасці*. Усе ўключаныя ў дапаможнік тэмы максімальна структураваныя. Сістэмна-структурны падыход дазваляе не толькі прадставіць мову як адзінства разнастайных фактаў і з'яў, але дае магчымасць прасачыць адносіны, якія існуюць паміж элементамі розных моўных узроўняў, выявіць іх прычыны і прагназаваць верагодныя шляхі далейшага развіцця.

2. Аўтары імкнуліся паказаць, што беларуская мова мае прызнанне і аўтарытэт як у Рэспубліцы Беларусь, так і далёка за яе межамі; з гэтай мэтай у дапаможнік уключаны тэмы, звязаныя з вывучэннем беларускай мовы ў іншых краінах свету (Расіі, Украіне, Польшчы, Латвіі, Літве, Германіі, Аўстрыі, Чэхіі, Славакіі, Венгрыі, Канадзе, Аўстраліі, ЗША, Вялікабрытаніі).

3. З улікам сучаснага ўзроўню лінгвістычных ведаў істотна абноўлены і пацвержаны змест усіх раздзелаў навукі пра беларускую мову (найбольш гэта датычыць фаналогіі, арфаграфіі, марфемалогіі, дэрываталогіі, лексікаграфіі), некалькі зменена іх паслядоўнасць. Так, напрыклад, раздзел “Лексікаграфія” змешчаны у самым канцы кнігі пасля пунктуацыі. Гэта абгрунтоўваецца тым, што лексікаграфія непасрэдна не датычыцца сістэмы мовы і моўных адзінак (як, скажам, фаналогія, лексікалогія, марфалогія, сінтаксіс), а з'яўляецца своеасаблівай метадысцыплінай, якая сістэматызуе і прэзентуе вынікі іншых навук. У сувязі з гэтым лічым неабходным звярнуць увагу, што сам тэрмін *лексікаграфія* ў некаторай ступені ўстарэў і ўжо не адлюстроўвае сутнасці названай дысцыплінай (тэорыя і практыка ўкладання слоўнікаў даўно выйшла за межы апісання ўласна лексікі, пра што сведчыць стварэнне фразеалагічных, парэміялагічных, граматычных, сінтаксічных і інш.

слоўнікаў) і павінен быць заменены альтэрнатыўным, напрыклад, *лінгваграфія*.

4. Упершыню ў якасці самастойных раздзелаў дапаможніка вылучаны тэмы, прысвечаныя вывучэнню анаматалогіі, парэміялогіі, афарыстыкі.

5. Шырока выкарыстоўваюцца схемы і табліцы, якія дазваляюць у кампактнай візуалізаванай форме праілюстраваць усю разнастайнасць адносін паміж моўнымі адзінкамі, формамі і катэгорыямі.

Корпус лінгвістычнай інфармацыі ў дапаможніку прадстаўлены наступнымі раздзеламі: I. Беларуская мова як грамадская з'ява і аб'ект вывучэння. 1) "Сучасная беларуская літаратурная мова" як вучэбная дысцыпліна. 2) Структура курса "Сучасная беларуская літаратурная мова". 3) Сучасная беларуская літаратурная мова як аб'ект вывучэння. 4) 3 гісторыі беларускай мовы. 5) Нормы беларускай літаратурнай мовы. 6) Беларуская нацыянальная мова і формы яе існавання. 7) Дыялектная аснова беларускай літаратурнай мовы. 8) Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы. 9) Беларуская літаратурная мова на сучасным этапе. 10) Беларуская мова сярод славянскіх моў. 11) Беларусы і беларуская мова за мяжой. II. Фаналогія. 1) Фаналогія як раздзел мовазнаўства. 2) Фанетыка як раздзел фаналогіі. 3) Артыкуляцыйныя асаблівасці гукаў. 4) Артыкуляцыйная класіфікацыя гукаў. 5) Змены гукаў у маўленчай плыні. 6) Чаргаванні гукаў. 7) Сілабіка. 8) Акцэнталогія. 9) Інтаналогія. 10) Фанеміка як раздзел фаналогіі. 11) Транскрыпцыя. 12) Фанетычны аналіз. III. Арфаэпія. 1) Арфаэпія як раздзел мовазнаўства. 2) Вымаўленне галосных гукаў. 3) Вымаўленне зычных гукаў. IV. Графіка. 1) Графіка як раздзел мовазнаўства. 2) Беларускі алфавіт. Суадносіны паміж літарамі і гукамі. 3) Прынцыпы беларускай графікі. 4) 3 гісторыі беларускай графікі. 5) Графічны аналіз. V. Арфаграфія. 1) Арфаграфія як раздзел мовазнаўства. 2) Перыядызацыя беларускай арфаграфіі. 3) Прынцыпы беларускай арфаграфіі. 4) Асноўныя правілы беларускай арфаграфіі. 5) Арфаграфічны аналіз. VI. Лексікалогія. 1) Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. 2) Слова як адзінка лексічнай сістэмы. 3) Лексічнае і граматычнае значэнні слова. 4) Тыпы лексічных значэнняў слова. 5) Многазначнасць слова. Тыпы пераносных значэнняў слова. 6) Аманімія. 7) Паранімія. 8) Сінанімія. 9) Антанімія. 10) Лексіка беларускай мовы паводле паходжання. 11) Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання. 12) Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі беларускай літаратурнай мовы. 13) Актыўная і пасіўная лексіка. 14) Развіццё лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. 15) Лексічны аналіз. VII. Анаматалогія. 1) Анаматалогія як раздзел мовазнаўства. 2) Сістэма тэрмінаў анаматалогіі. 3) Перыядызацыя гісторыі беларускай анаматалогіі. 4) Агульныя і ўласныя імёны. 5) Тыпалогія онімаў. 6)

Анамастычныя ўніверсаліі. 7) Паходжанне і ўтварэнне онімаў. 8) Анаматалагічны аналіз. VIII. Фразеалогія. 1) Фразеалогія як раздзел мовазнаўства. 2) Аб'ём і межы фразеалогіі. 3) Фразеалагізм як адзінка мовы. 4) Варыянтнасць фразеалагічных адзінак. 5) Семантычныя з'явы ў фразеалогіі. 6) Тыпы фразеалагізмаў. 7) Этымалагічная характарыстыка фразеалагізмаў. 8) Марфалагічная характарыстыка фразеалагізмаў. 9) Сінтаксічная характарыстыка фразеалагізмаў. 10) Стылістычная характарыстыка фразеалагізмаў. 11) Перыфраза. 12) Аналіз фразеалагізма.

IX. Парэміялогія. 1) Парэміялогія як раздзел мовазнаўства. 2) Паняцце прыказкі. 3) Тыпы прыказак. X. Афарыстыка. 1) Афарыстыка як раздзел мовазнаўства. 2) Паняцце афарызма. 3) Афарызацыя. 4) Крылатыя словы.

XI. Марфемалогія. 1) Марфемалогія як раздзел мовазнаўства. 2) Асноўныя адзінкі марфемалогіі. 3) Марфемная структура слова. Тыпы марфем. 4) Сістэмныя адносіны паміж афіксамі. 5) Змены ў марфемнай структуры слова. 6) Марфемны аналіз. XII. Дэрываталогія. 1) Словаўтварэнне як раздзел мовазнаўства. 2) Асноўныя паняцці і адзінкі словаўтварэння. 3) Спосабы словаўтварэння. 4) Словаўтваральны аналіз. XIII. Марфалогія. 1) Марфалогія як раздзел граматыкі. 2) Назоўнік. 3) Прыметнік. 4) Лічэбнік. 5) Займеннік. 6) Дзеяслоў. 7) Дзеепрыметнік як форма дзеяслова. 8) Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. 9) Прыслоўе. 10) Безасабова-прэдыкатыўныя словы (словы катэгорыі стану). 11) Прыназоўнік. 12) Злучнік. 13) Часціца. 14) Мадальныя словы. 15) Выклічнік. Гукапераймальныя словы. XIV. Сінтаксіс. 1) Сінтаксіс як раздзел граматыкі. 2) Словазлучэнне. 3) Просты сказ. 4) Складаны сказ. 5) Асноўныя адзінкі і формы арганізацыі звязнай мовы. 6) Чужая мова. Цытаты. XV. Пунктуацыя. 1) Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку. 2) Тэарэтычныя асновы пунктуацыі. 3) 3 гісторыі пунктуацыі. 4) Тыпы пунктуацыйных знакаў. 5) Выкарыстанне знакаў прыпынку. 6) Пунктуацыйны аналіз. XVI. Лексікаграфія. 1) Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства. 2) Слоўнік як асноўная адзінка лексікаграфіі. 3) Структура слоўніка. 4) Тыпы слоўнікаў. 5) Перыядызацыя гісторыі беларускай лексікаграфіі. 6) Слоўнікі беларускай мовы. 7) Перспектывы беларускай лексікаграфіі. 8) Лексікаграфічны аналіз.

Кожны з раздзелаў складаецца з наступных кампазіцыйных частак: “Асноўныя пытанні”, блок тэарэтычнай інфармацыі, лінгвістычны аналіз (гукаў, марфем, слоў, спалучэнняў слоў, сказаў і інш.), “Пытанні для самаправеркі і кантролю”, “Рэкамендаваная літаратура” (асноўная і дадатковая).

Выклад матэрыялу пачынаецца з разгляду агульных пытанняў беларускага мовазнаўства, звязаных з сутнасцю мовы, заканамернасцямі яе развіцця і функцыянавання. Пры гэтым найперш улічваецца не толькі

задача апісання сістэмы мовы, але і даецца ацэнка моўных з'яў з пункту гледжання нарматыўнасці іх выкарыстання.

Усім раздзелам дапаможніка ўласцівы комплексны падыход да моўных адзінак (фанемы, марфемы, лексемы і г.д.), што дазваляе прадэманстраваць іх узаемасувязь, паказаць нарматыўнасць моўных з'яў.

Паколькі сучаснае мовазнаўства з'яўляецца вынікам працяглага і дастаткова супярэчлівага развіцця лінгвістычнай думкі, многія яго праблемы могуць быць зразумелыя толькі ў гістарычным аспекце. Таму да моўных з'яў, якія немагчыма абгрунтаваць з пункту гледжання сінхраніі, даецца кароткі гістарычны каментарый, што дазваляе асэнсаваць працэс развіцця мовы, патлумачыць унутраную логіку і сістэмную абумоўленасць моўных фактаў.

Пры асвятленні тэорыі паслядоўна захоўваецца прынцып традыцыйнага і сучаснага вытлумачэння моўных з'яў. Як вядома, не ўсе пытанні, якія вывучаюцца ў курсе “Сучасная беларуская літаратурная мова”, маюць адназначныя рашэнні. Жанр кнігі вымусіў аўтараў аддаваць перавагу тым падыходам, якія маюць большую вытлумачальную сілу, адпавядаюць айчынай лінгвістычнай традыцыі. Аднак асаблівая ўвага надаецца праблемам, якія не атрымалі ў Беларусістыцы адназначнага вырашэння.

Выклад альтэрнатыўных канцэпцый павінен палегчыць задачу разумення сучасных навуковых падыходаў і будзе садзейнічаць выпрацоўцы крытычнасці пры ацэнцы існуючых поглядаў на тыя або іншыя пытанні, дапаможа ўзмацніць і развіць навыкі лінгвістычнага мыслення.

Тэарэтычныя палажэнні пацвярджаюцца дастатковай колькасцю моўных фактаў, узятых пераважна з твораў мастацкай літаратуры. Ілюстрацыйны матэрыял у дапаможніку прадстаўлены найбольш выразнымі прыкладамі, дастатковымі для пацвярджэння выказаных тэарэтычных палажэнняў. Крыніцай ілюстрацый паслужылі тэксты пераважна мастацкай літаратуры (Якуба Коласа, Янкі Купалы, М. Багдановіча, Кузьмы Чорнага, У. Караткевіча, В. Быкава, Я. Брыля, В. Адамчыка, Д. Бічэль-Загнетавай, Г. Далідовіча і інш.).

Важнае месца ў дапаможніку адводзіцца аналізу моўных адзінак і фактаў, які не толькі дапамагае іх усвядомленай інтэрпрэтацыі, але і знаёміць з метадыкай першаснай навукова-даследчай работы. Напрыклад:

Анамастычны аналіз

I. Парадак аналізу.

1. Тып оніма і яго разнавіднасць.
2. Онімаўтваральная аснова – апелятыў або іншы онім, ад якога ўтварылася анамастычная адзінка.
3. Спосаб утварэння оніма: анімзацыя апелятыва, трансанімзацыя.

4. Анімічныя фарманты – спецыфічныя суфіксы, прэфіксы, фіналі, пры дапамозе якіх утварыўся онім.

5. Паходжанне оніма або онімаўтраваральнай асновы, калі онім другасны (запазычаны ці ўласнамоўны).

II. Узор аналізу.

Вёска *Ануфрова* – 1) онім, айконім (назва пасялення), падтып – віконім (найменне вёскі); 2) утвораны ад антрапоніма *Ануфрый* (адантрапонімны); 3) трансанімазацыя; 4) анімічны фармант *-ав-а* (*-ов-а*), характэрны для ўтварэння віконімаў, напр.: *Багданова*, *Пашкава*; 5) онімаўтваральная аснова *Ануфрый* – запазычанне са старагрэчаскай мовы.

Для больш трывалага засваення і грунтоўнага асэнсавання асноўных тэарэтычных пытанняў беларускага мовазнаўства і выпрацоўкі крытычнага мыслення ў канцы кожнага з раздзелаў падаюцца “Пытанні для самаправеркі і кантролю”, змест і паслядоўнасць якіх адпавядае логіцы пабудовы блоку тэарэтычнай інфармацыі.

Абмежаваны аб’ём дапаможніка не дазваляе кнізе прэтэндаваць на вычарпальнае асвятленне ўсіх праблем беларускай літаратурнай мовы, паколькі гэта задача спецыяльных навуковых выданняў – манаграфій і граматык. Аднак узровень выкладу многіх тэм у дапаможніку зробіць яго карысным не толькі для студэнтаў першай ступені вышэйшых навучальных устаноў, але і для магістрантаў, аспірантаў і выкладчыкаў.

Літаратура

1. Бурак, Л.І. Пунктуацыя беларускай мовы / Л.І. Бурак. – Мінск: Народная асвета, 1982.
2. Клюсаў, Г.Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі / Г.Н. Клюсаў. – Гродна: ГрДУ, 1993.
3. Марозава, Я.Н. Марфеміка: тэарэтычныя асновы, заданні, узоры разбору, тэсты / Я.Н. Марозава. – Віцебск: Выд-ва ВДУ, 2005.
4. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Н.В. Гаўрош, М.Ц. Кавалёва, Н.М. Няжковіч [і інш.], пад рэд. М.С. Яўневіча. – Мінск: Выд. У.М. Скакун, 1997.
5. Сучасная беларуская літаратурная мова: Уводзіны. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія / М.Ц. Кавалёва, Л.І. Сярэвіч, Ф.М. Янкоўскі [і інш.]. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мінск: Вышэйшая школа, 1993.
6. Сучасная беларуская мова / Л.М. Грыгор’ева, Г.Ф. Андарала, С.К. Берднік [і інш.]; пад агул. рэд. Л.М. Грыгор’евай. – 4-е выд., выпр. – Мінск: Вышэйшая школа, 2011.
7. Сучасная беларуская мова: Уводзіны. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Фразеаграфія / Я.М. Камароўскі, В.П. Красней, У.М. Лазоўскі [і інш.]. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мінск: Вышэйшая школа, 1995.
8. Шакун, Л.М. Словаўтварэнне / Л.М. Шакун. – Мінск: Выш. школа, 1978. – 128 с.
9. Шкраба, І.Р. Лексікалогія: тэарэтычна-практычны курс / І.Р. Шкраба. – Мінск: Тэхналогія, 2012.
10. Шуба, П.П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія / П.П. Шуба. – Мінск: Універсітэцкае, 1987.
11. Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С. Яўневіч, П.У. Сцяцко. – Мн.: Аверсэв, 2006.